

uiteindelijk bepaalden welke richting het Leuvense theologieonderricht zou nemen vormt een ware *Fundgrube* voor godsdienst- en wetenschapssociologen. Max Weber stelde dat de 'rationalisering' van religieuze voorstellingen afhangt van de mate waarin de 'priesters' erin slagen 'profetische' boodschappen in hun verkondiging te integreren. Dat is tussen 1834 en 1889 in Leuven zeker niet gebeurd. Het traditionalisme, dat volgens sommige theologen van vandaag 'het best aansluit bij de hedendaagse accentuering van de historiciteit en cultuurlijkheid der rede' (481, noot 14), moest met wortel en tak worden uitgeroeid. Of om de laatste zin uit Kenis' erg degelijke, maar ook ietwat droevig stemmende boek te citeren: 'Een harmonische eenheid tussen geloof en wetenschap kan niet tot stand komen wanneer de onvoonngenomen reflectie over dat geloof met disciplinaire maatregelen wordt afgebroken' (487).

J.Art

De briefwisseling van J. R. Thorbecke, IV, 1840-1845, G. J. Hooykaas, ed. (Rijks geschiedkundige publicatiën, kleine serie lxxii; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1993, xii + 467 blz., f 165,-, ISBN 90 5216 040 6).

Deel IV van de *Briefwisseling* is uit, hoewel het woord 'briefwisseling' de inhoud eigenlijk niet meer juist weergeeft. Volgende een formule, voor het eerst in dit deel toegepast, worden alleen Thorbeckes brieven afgedrukt, de brieven van zijn correspondenten komen slechts in de annotaties voor. De nieuwe formule bevalt goed. Thorbecke als figuur krijgt meer aandacht en de precieze en economische annotatie van Hooykaas geeft ons toch de mogelijkheid Thorbecke te blijven zien temidden van zijn tijdgenoten. Doordat de lezer weet dat hij kan beschikken over de nauwkeurige en volledige informatie die hij bij het lezen van dit deel nodig heeft, laat dit zich behaaglijk lezen.

De belangrijkste kwestie die in dit deel aan de orde komt is het voorstel van de Negenmannen. De lezer van de Bosch Kempers *Geschiedenis* zal geen onthullingen vinden. De briefwisseling bevestigt dat Thorbecke de grote initiator is geweest van dit voorstel tot grondwetswijziging. Hij was de schrijver van 'Voorstel en memorie van toelichting'. De rest stemde toe zonder—althans dat is de indruk die de *Briefwisseling* wekt—wijzigingen voor te stellen. Verrassend was de reactie der 'bondgenoten' (zoals de Negenmannen zich karakteristiek noemden: bondgenoten, niet politieke vrienden) op de verkiezingsuitslag in juli 1845, waarbij Thorbecke niet herkozen werd tot kamerlid. Van Dam van Isselt vertolkte hun gevoel van verontwaardiging over het standpunt van de kiezers en het stoken van de regering om Thorbecke niet herkozen te krijgen. In 1845 was Thorbecke hun onbetwiste leider. Drie jaar later zou anders blijken.

In dit deel zijn Thorbeckes aantekeningen (opgenomen onder de 50 bijlagen) van de meeste betekenis. Na zijn verkiezingsnederlaag in juli 1845 noteert Thorbecke voor zichzelf: 'Het gouvernement, mijne verwijdering te weeg brengende, heeft niet bedacht, dat ik de nationale opinie mede heb; dat hetgeen ik zeg meer invloed heeft dan hetgeen de Regering beveelt' (bijlage 44, 406). Dat was krasse taal voor de Leidse hoogleraar. Meerdere passages in zijn notities bevestigen dat Thorbecke zichzelf als de aangewezen leider van de beweging tot grondwettelijke herziening is gaan zien. Heeft dit besef van zijn eigen invloed hem ontvankelijker gemaakt voor de publieke opinie? In een notitie van 1843 schrijft hij dat weliswaar slechts enkelen kunnen voorgaan en de anderen moeten volgen, maar dat er sprake moet zijn van 'een *gezamenlijke* beweging en werkracht' (bijlage 36, 383). Dit is een uitlating die erop wijst dat Thorbecke voor zich het contour van een politieke carrière ziet opdoemen en dat hij beseft dat hij zijn 'volgers' moet mobiliseren. Mogelijk heeft hij onder druk van de publieke opinie uiteindelijk voor rechtstreekse verkiezingen gekozen, hoewel dit programmapunt hem moeilijk

viel. Niettemin was Thorbecke in 1844 bekeerd. Dit blijkt uit zijn grondwetsvoorstel en de rede die hij in 1844 in Amsterdam hield 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap'. Uitvoerige aantekeningen (bijlage 39,385-402) gemaakt voor deze geruchtmakende rede verraden weliswaar een worsteling die in de uiteindelijke rede niet terug te vinden is. Maar deze bewijst alleen dat Thorbecke moeite had het vraagstuk van rechtstreekse en algemene verkiezingen op een voor hem bevredigende manier te formuleren. Men kan zelfs stellen dat de aantekeningen optimistischer van toon zijn dan de rede zelf. De beroemde zinsnede over de groeiende kloof tussen rijk en arm en dus tussen hen die bevoegd en zij die onbevoegd geacht kunnen worden te stemmen, ontbreekt in de aantekeningen, alsmede de hulpeloze vraag: 'Wie vindt den toon, waarin deze dissonant zich oplost?'.

Maar zelfs onder deze invloed geraakt bleef hij zijn eigen staatsconceptie trouw. In zijn exemplaar van het eerste deel van de tweede druk van zijn *Aanteekening op de grondwet* (1841) vinden wij een geschreven notie uit 1845, waarin Thorbecke opmerkt dat de interpretatie van de ministeriële verantwoordelijkheid als het recht van de Kamer om ministers af te zetten, niet strookt met het constitutionele stelsel zoals wij dat nu hebben. Dit werd geschreven na het Negenmannenvoorstel en het kost niet veel moeite aan te tonen dat Thorbecke op dit punt nooit van gedachten is veranderd. Vasthoudend aan zijn eigen interpretatie van de ministeriële verantwoordelijkheid ging Thorbecke dwars tegen de opvattingen van de meerderheid der politiek geïnteresseerden in, die de werking van de ministeriële verantwoordelijkheid steeds meer in de thans gebruikelijke zin gingen interpreteren.

Het doet mij deugd de geleerde redacteur toch nog een vlieg te hebben kunnen afvangen. Een verwijzing naar deze notitie zou in dit kloeke deel niet misstaan hebben.

F. L. van Holthoorn

M. M. Louwerens, *Honderdvijfentwintig jaar NV Crediet- en Depositokas. Van kredietvereniging naar algemene bank* (NIBE-bankhistorische reeks XI; Amsterdam: Nederlands instituut voor het bank- en effectenbedrijf, 1993, 264 blz., f82,50, ISBN 90 72122 98 4).

Dit is om twee redenen een welkom boek. Het bevat de geschiedenis van een kredietvereniging, een interessant maar nu vrijwel vergeten banktype uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Daarnaast geeft Louwerens een prima schets van de bancaire ontwikkelingen na de tweede wereldoorlog, en met name de structuurveranderingen in de jaren zestig en zeventig. Dit is een nog weinig betreden terrein, zeker voor wat betreft de weerslag op kleinere bedrijven in de sector.

De Crediet- en Depositokas of CDK (niet te verwarren met Sarphati's Nederlandsche Crediet- en Depositobank) werd in 1868 opgericht door de deftige Utrechtse firma Vlaer & Kol. Kredietverenigingen als de CDK mikten op handelaars, winkeliers en fabrikanten die wegens hun gebrek aan standing, geringe bedrijfsomvang of aard van hun kredietvraag bij het gewone bankwezen niet terecht konden. Door middel van de CDK kon Vlaer & Kol hen bedienen zonder eigen naam of geld te riskeren. Samen met de Amsterdamse effectenfirma Jan Kol bestreek de tandem zo de hele markt van kleine spaarder tot grote klanten als de NS en bedrijven van het SHV-concern.

Dat ging goed totdat in de jaren zestig de scheidingen tussen de geldmarktsegmenten begonnen te vervagen. Beide bedrijven groeiden snel, ontwikkelden zich tot algemene bank en kwamen dus in eikaars vaarwater. Om die reden kwam het in 1969 tot een herschikking. De bankcliënten